

Michael Moser^{*}

Department of Slavonic Studies
University of Vienna

Нова книжка про воєводинських русинів та їхню мову

Рец.: Tomasz Kwoka, **Wojwodina i jej Rusini: O języku, kulturze i historii Rusinów wojwodińskich**. – Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023. – 451 s.

У своїй об'ємній книжці Томаш Квока з Інституту слов'янських студій Ягеллонського університету у Кракові намагається ознайомити польськомовних читачів із усіма основними аспектами культури, історії, мови та мовної політики воєводинських русинів. Воєводинські русини, що виїхали переважно з сьогодношньої східної Словаччини й Закарпатської області України, потрапили до своєї нової батьківщини, зокрема до (Руського) Керестура та Куцури й околиць, починаючи з середини XVIII ст. Деякі з них мандрували далі до Срему й хорватської Славонії. Сьогодні відзначають свою приналежність до цієї етнічної групи близько 10 000 осіб (11 340 у всій Сербії за переписом 2011 р.; тільки 8 725 за переписом 2023 р.; сс. 343–344; не подано в книжці дані останнього хорватського перепису 2021 р., який виявляє 1 936 представників цієї спільноти).

^{*} Michael Moser, Univ.-Prof. Mag. Dr., Department of Slavonic Studies, University of Vienna, Austria.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3693-1291>.

e-mail: michael.moser@univie.ac.at.

Назви головних розділів книжки свідчать про її амбітність (тут і далі перекладено з польської): 1. Воєводина [фактично: історичний вступ про багатокультурний регіон] (сс. 17–53); 2. Воєводинські русини, їхня історія та культура (сс. 55–171); 3. Воєводинські русини та їхня мова (сс. 173–293); 4. Воєводина у ставленні до меншин – регіональна та державна мовна політика на тлі югославської, сербської та воєводинської етнополітики (сс. 295–413). Книжку завершують підсумки польською, а також резюме англійською, сербською та воєводино-русинською мовами, „мапа ‘русинської’ Воєводини“, список скорочень, бібліографія (сс. 431–454) та покажчик осіб.

Вступний розділ під назвою „Воєводина“ відзначається тим, що в ньому майже нема покликань на джерела. У виносках зазвичай є лише короткі коментарі, які не супроводжуються точними бібліографічними даними. Зчаста маса інформації не впорядкована надто вдало. Приміром, декілька разів згадано про регіон під назвою *Hornjica* без пояснення. Тільки на сс. 80, 82, 83 автор окреслює цей регіон аж тричі, однак по-різному: в одному випадку до нього зараховано польську Лемківщину, у двох інших – ні. Так само, румунський Марамуреш з’являється тільки в одному з трьох визначень. Далі, коментар про болгарських „Palćen“-ів (назва, відома переважно вузькому колу фахівців, на відміну від поширеної назви *банатські болгари*, при цьому бракує пояснення цього етноніма: < *навликіани*) подано на с. 24, тоді як вперше згадано про цю спільноту раніше (наприклад, на с. 22). Хто такі шокці (с. 53), ніде не пояснено (етнічна спільнота, яку зазвичай відносять до хорватів). Хто такі „Boszniacy i Muzułmanie“ (с. 53), якщо „бошняками“ (*Bošnjaci*) якраз називають мусульманську спільноту серед мешканців Боснії і Герцеговини (боснійців; *Bosanci*)? Це викликає термінологічну плутанину. Про українців Воєводини стверджено, що їх після 1960-х років „кваліфікували до найнижчої категорії етнічних спільнот, яким гарантували лише елементарні меншинні права“ (с. 50). Суть цієї інформації залишається не зовсім зрозумілою, хоча вона ґрунтується на доволі конкретних урегулюваннях тодішнього югославського законодавства. Не є фактом, що „значна більшість“ („*zdecydowana większość*“) „дунайських швабів“ прибула на Балкани з німецької Швабії (с. 23, див. також с. 37). Це фактично народна етимологія, а не історично підтверджений факт.

Дивно, що автор подає покликання на зразок „Церовић 2015“ (с. 30) кирилицею, тоді як у бібліографії такі позиції фігурують у латинській транслітерації та впорядковані за латинською абеткою. Але не в цьому проблема. Проблемою є поділ позицій у декілька блоків – монографії, колективні роботи, статті в колективних роботах, статті у часописах, неопубліковані роботи. Хоча такий поділ ґрунтується на гарних намірах, та, на жаль, призводить до того, що відповідні джерела доводиться шукати в кілька разів довше, ніж зазвичай. Той факт, що так чи так покликання на літературу в багатьох розділах залишаються рідкісними випадками, заважає ще й зокрема тоді, коли

йдеться про важливі деталі (с. 31). Принаймні угорські та румунські назви публікацій та організацій варто було б навести з перекладами, оскільки вони можуть бути незрозумілими для польськомовного читача. Цитати сербською та воєводино-русинською мовами також варто було б перекласти, адже чимало розділів навряд адресовано до славістів-фахівців, а просто до польськомовних читачів, які цікавляться воєводинськими русинами. Вони, мабуть, здивуються, що малу групу польських мігрантів до Воєводини колись називали *Tolcio/Tolcie, Toltowie* (с. 53), адже не всі знають, що угорське слово *tót* колись уживалося як загальне позначення всіх слов'ян, передусім словаків. Польськомовний читач також запитав, чи справді культурне товариство воєводинських поляків має назву „Wisła“ (а не „Wisła“) – якщо так, це насправді було б цікаво!

Другий розділ присвячений спільноті воєводинських русинів. В одному з перших підрозділів автор обговорює етнонім *Rusin/Rusnak* (сс. 56–59). Шкода, що не подано етимології цього етноніма – зокрема, поширеної версії про походження від фінського *Ruotsi* ‘скандинави’ < ‘веслярі’ (інші етимології виглядають менш переконливо). Незрозумілий коментар щодо самоназви воєводинських русинів української орієнтації: „*Pojawiają się dwie formy tego etnonimu: Русин/Руснак-Українець і Русин/Руснак [новий рядок] Українець*” (с. 57). Ймовірно, йдеться про рідкісну технічну помилку в загалом добре відредагованій книжці. У розділі *Воєводинські русини в світі науки* перш за все наведено імена науковців, інколи й робіт, але подекуди це зводиться до простого переліку імен („name dropping“, сс. 59–66), адже науковий доробок розглядається тільки в рідких випадках. Водночас читачі здивуються, що зненацька – без будь-яких пояснень – одна з наведених робіт характеризується як „доволі контroversійна“ (с. 63), причому без жодного пояснення, чому саме вона вважається такою.

Розділ про ідентичність воєводинських русинів (сс. 67–77) є найкращим у монографії. Автор доволі вдало підсумовує дискусії про альтернативні ідентичності воєводинських русинів, не замовчуючи, як це часто роблять деякі русинські активісти, що деякі з провідних діячів із кола воєводинських русинів, як-от Гаврило Костельник, Микола Кочиш та Юліан Тамаш (і не тільки вони), підтримували ідею єдності русинів і українців (сс. 73–74). Щоправда, про маловідому москвофільську орієнтацію („orientacja rusofil-ska“, с. 70) серед воєводинських русинів хотілося б дізнатися більше. Про неї згадано лише побічно, в одному реченні.

На жаль, коли автор повертається до історичних тем (*Історія русинів у Воєводині*, сс. 78–171), важко не помітити значну кількість повторів із попередніх розділів. З іншого боку, автор цього разу більш сумлінно покликається на свої джерела. Чимало угорських топонімів подано неправильно. Це стосується навіть відомих географічних назв (*Szabolcs*, не „Sabolcs“; *Szatmár*, не *Satmar* – варто було б додати *Satu Mare*; с. 80; *Múcsony*, не „Mucsony“,

тощо). Шкода, що без належного пояснення залишається цікава інформація, що організатором першої хвилі міграції був чоловік „ze wsi Czerweniowa koło miejscowości Serednie na Rusi Podkarpackiej” (с. 83). Селище Середнє розташоване між Ужгородом та Мукачевом. Ймовірно, саме географічне розташування дало назву селищу. Село Червеньово знаходиться ближче до Мукачева, так що ми не дивуємося з прізвища того вільного хлопа, про якого йдеться: „Munkači” (від *Munkács*, угорської назви Мукачева). Тому дивує, що мукачівський комітат не наведено серед тих, з яких русини прибули до Воеводини. Зрештою варто додати, що у середині XVIII ст. не існувало жодної „Підкарпатської Русі”. Шкода, що автор вирішив навести всі імена й прізвища перших прибульців до Воеводини в осучаснених формах, а не в автентичних формах, зафіксованих у джерелах того часу (сс. 83–86). На с. 87 стверджено, що в ранніх школах для воєводинських русинів „nauka była prowadzona w języku ludowym, rusińskim lub mieszanym, ludowo-cerkiewnym, a jako podręczników używano pisanych cerkiewszczyzną *bukwarów* i katechizmów pochodzących z *Hornjicy*” (с. 87). Але не всі букварі були написані лише церковнослов'янською мовою, а катехізми зазвичай взагалі були написані не церковнослов'янською, а традиційною „руською” мовою – тією літературною мовою, що єднала усіх тодішніх русинів; і тих, які згодом стали називатися українцями; і навіть тих, які згодом стали називатися білорусами. Далі ми читаємо, що впродовж третьої хвилі переселення „w Slawonii osiedlali się Rusini z okolic Mukaczewa, Chosta i Żołotowa oraz Ukraińcy z Galicji” (с. 98). *Chost* – це напевно Хуст; але місцевість *Золотів* чи *Золотово* чи то Золотове рецензент не зміг знайти на заході України. Чи мається на увазі село Золотарьово біля Хуста, чи, можливо, галицький Золочів? Було б цікаво дізнатися, адже автор очевидно бачить якусь межу між „русинами” й „українцями з Галичини” у ранньому ХХ ст., тоді як „лемківські” регіони у Польщі також безперечно входили в склад Галичини.

У розділі, присвяченому церковним справам (сс. 99–106), автор повертається до прикритої практики характерної для вступу, часто не покликаючись на літературу там, де це було б необхідно. Як і деінде, це фактично зводиться до переказу змісту двох-трьох основних праць інших авторів.

У розділі про шкільництво (сс. 106–111) згадується, що підручники для парохіальних шкіл воєводинських русинів, які часто привозили вчителі зі старої батьківщини, друкувалися у Львові, Ужгороді та Пряшеві. Напевно деякі з них були друковані у Перемишлі, а інші й у Буді та Пешті, деякі й у Відні. Ствердження, що дітей у цих школах навчали русинської мови та що 1777 р. „угорська держава” („węgierskie państwo”) дала дозвіл на відкриття елементарних шкіл „z językami narodowymi, w tym także z językiem rusińskim”, містить декілька анахронізмів: „угорської держави” у власному розумінні тоді не існувало, *Ratio educationis* – це документ, який 1777 р. видала імператриця Марія Терезія та вийшов друком у Відні. Інший анахронізм

викликає ще більше застережень: будемо виходити з того, що тодішній варіант воєводинсько-русинської мови звучав у школах, коли діти розмовляли між собою, або й тоді, коли їхній вчитель також був із кола місцевих людей. Однак навряд навчали дітей цієї мовою, і з певністю не навчали їх цієї мови. Та „lingua ruthenica“, про яку йдеться в документах (с. 107), не була тою жовною з сучасною воєводинсько-русинською мовою, що підтверджується аналізом букварів і катехізмів XVIII ст. Пізніше сам автор пише про ці справи трохи обережніше (сс. 210–219). Зовсім необережно подає нищівну особисту характеристику одного з тодішніх культурних діячів (с. 110), що створює враження, неначе автор писав її з власного досвіду, не підкріплюючи його жодними джерелами. Коли йдеться про „szkoły salaśarskie“, автор трохи пояснює, що це було. Однак було б доречно додати етимологію терміна (від угор. *szállás* ‘перебування’), адже йдеться про заклади, подібні до інтернатів. У розділі про народні читальні зали стверджується, що місцеві люди там знайомилися „z rusińskimi wydawnictwami książkowymi i prasowymi“ з різних міст і регіонів, включно з Галичиною (напевно, переважно зі Львова, однак без сумніву й із інших міст; а певний час – і з буковинських Чернівців). Це викликає запитання: чи справді вся Галичина в цьому контексті розглядається як „русинська“?

Було б доречно докладніше висвітлити зв'язки мовного розвитку на теренах сучасної Словаччини та Закарпаття з мовною ситуацією серед воєводинських русинів. Однак мовна історія північних територій охарактеризовано вельми коротко, з помилками та прикритими прогалинами. Прізвище одного з найважливіших діячів із цих регіонів було не *László „Csopel“* (с. 114) чи „Csopelj“ (с. 216), а *Csopey* – правильне написання прізвища. А щодо граматики Теодозія Злоцького варто було б додати, що вона, на жаль, так і не була опублікована (там само).

Зате наступні підрозділи про культурний, літературний та мовний розвиток воєводинських русинів з кінця XIX ст. (сс. 117–171) власне можна цінувати як якісний підсумковий огляд сучасного стану знань.

Розділ про мову воєводинських русинів доволі об'ємний. Його загальною метою автор називає „zaprezentowanie historii kształtowania się i funkcjonowania różnych teorii lingwogenetycznych, a także w ogóle przedstawienie tego języka polskiemu Czytelnikowi“ (с. 175). „Важливим“ поштовхом був той факт, що „dokładnie 100 lat temu powstała pierwsza gramatyka języka wojewódzko-rusińskiego!“ (там само). Наступні рядки присвячені загальній тематиці „слов'янських мікролітературних мов“ (сс. 175–182), згодом історії вивчення воєводинсько-літературної мови (сс. 182–185) та „воєводинсько-русинським лінгвогенетичним теоріям“ (сс. 186–206). Шкода, що занадто часто автор послуговується непрямыми цитатами („цит. за“), замість звертатися до першоджерел. На с. 106 наведено список „старих“ запозичень з угорської та німецьких мов, при цьому не подано їхнього значення. Про різні (пере-

важно) західнослов'янські й східнослов'янські риси воєводи́но- русинської мови автор згадує декілька разів, бо орієнтується на роботи окремих авторів, а не на мовні ознаки, як такі. У підрозділах про історію русинської мови в Воєводині (сс. 206–258) чомусь стверджується, що так зване „язичіє“ (традиційна назва мовних різновидів писемної мови зі значною домішкою церковнослов'янських та інших елементів) нібито виникло в XIX ст. у Галичині (с. 207), хоча подібні мовні різновиди були поширені й у регіонах південніше Карпат і не були запозичені з Галичини.

Попри все ці підрозділи безперечно містять чимало цікавої інформації, хоча часто видно, що автор не є справжнім істориком воєводинсько-русинської мови, а покладається на поширені міти деяких сучасних русинських активістів. Скажімо, буквар Олекса́ндра Ду́хновича ніяк не написаний виключно „w języku ludowym Rusinów karpackich“ (с. 216). Мовні характеристики різних творів, а також окремих лексем, часом дискусійні, часом неправдиві: слово *любов* не є „cerkiewizm“-ом (с. 217), *вопрос* не є одним із запозичень, „o których z całą pewnością można powiedzieć, że są rusycyzmami“ (там само). Значно краще вийшли розділи про соціолінгвістичні аспекти розвитку воєводинсько-русинської мови у власному розумінні з раннього XX ст., хоча й тут є дискусійні деталі. Наприклад, автор пише про літери, які Костельник вибрав для означення фонем [i], та згадує про графеми <i>, <и> та <ѣ>; однак на цій самій сторінці читач знайде назви книжок Костельника, у яких ми читаємо „кніжочка за [...] утіху“ (с. 221), де літера <і> (<i та <ѣ) також означає [i], а вдобавок вказує на м'якість попереднього приголосного.

У розділі про граматичну структуру воєводинсько-русинської мови та про її лексику (с. 258–293) є деякі суттєві недоліки: наприклад, слова *шпрєдні* та *шпрєгац* ніяк не відображають рефлексів „prasłowiańskiej grupy *sr““ (с. 259; прасл. *serd-, *strigti). Сталий наголос на передостанньому складі навряд виник „pod wpływem języka polskiego“ (с. 261); він також властивий східно-словацьким говіркам. Слово *вовторок* та *гевтот* не показують „protetyczne v-, g-, h- przed o i u w części wyrazów“ (с. 262); початковими формами були *второк*, *тот*; фонетичної протези там взагалі нема; воєводинсько- русинське *вовторок* має це саме підґрунтя, як і українське літературне *вівторок*; *гевтот*, – це воєводинсько-русинська складена форма: *гев-тот* (див. також *гевтак*, *гевтаки*, *гейтам*, *гевка* ‘туди’). Прикладу протетичного g- не подано. Слід виходити з того, що його й нема. Форма *онучка* є рефлексом першої палаталізації задньоязикових приголосних, а не результатом розвитку групи *tj (с. 263). Загадкою залишається гаданий східнослов'янський рефлекс ě з „*d, t przed samogłoskami przednimi“ (с. 263), для якого, як очікувано, не наведено прикладу. У формах *здравє*, *любя* ніколи не було первісного вставного л (с. 263), на відміну від *жем* ‘земля’ або *конопа*. Щодо лексики, важко погодитися, що слова *мац*, *син*, *брат*, *крев* ... є „карпаторутенізмами“ (с. 267). Надалі низку типових воєводинсько-русинських слів, включно з запози-

ченнями, подано без будь-яких пояснень. На жаль, автор ніде не бере до уваги специфіку східнославацьких говірок.

Є й малозрозумілі деталі: а) чи виникнення форми *зоз* < *сз* дійсно можна пояснити впливом болгарської мови (с. 279)?; б) що таке конструкція „*Dativus possessivus* z enklitykami“ і яким чином вона пов'язана з „wpływem węgierskiego“?; в) чому аналіз морфологічних впливів сербської мови подано в розділі, присвяченому воєводино-русинської лексиці (сс. 286–287)?

Останній розділ, присвячений мовній та національній політиці в різних державних формаціях після Першої світової війни, повторює попередній головний гріх цієї книжки: в ньому майже повністю бракує покликань на джерела, що особливо помітно у висвітленні міжвоєнного періоду. Водночас ці розділи безперечно містять чимало цінної, ретельно зібраної та маловідомої інформації, яка заслуговує на увагу.

Підсумовуючи, ця книжка справляє неоднозначне враження. Автор безперечно мав добрі наміри й цілком слушно виходив із того, що варто присвятити увагу загрозеній, багатогранній у культурному та мовному сенсі спільноті воєводинських русинів і розповісти про неї польськомовному читачеві. На жаль, не все вдалося так, як хотілося б.

Summary

A New Book on the Rusyns of Voivodina and their Language

In his voluminous book, Tomasz Kwoka attempts to familiarize his readers with all the main aspects of the culture, history, language, and language policy of the Rusyns of Voivodina. The author undoubtedly had good intentions. Unfortunately, not everything turned out as well as one would have liked.

Keywords: Voivodina Rusyns, Rusyn language, Ukrainian language, minorities in Serbia and Croatia.